

Министерство образования Республики Беларусь
БЕЛОРУССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ МАКСИМА ТАНКА (БГПУ)

УДК 94(476) "17/18"
№ ГР 20111202

УТВЕРЖДАЮ
Проректор по научной работе
д.полит.н.
_____ В.В. Бущик
«__» _____ 2011

ОТЧЕТ
О НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЕ
«Социально-экономические, этнонациональные, культурно-
конфессиональные и политические процессы в Беларуси в конце XVIII –
первой половине XIX в. и их влияние на формирование белорусской нации»
(промежуточный)
№ договора 694

Зав.НИСом
к.т.н.

_____ В.А. Гулякин
«__» _____ 2011 г.

Научный руководитель
д.и.н., профессор

_____ А.М. Лютый
«__» _____ 2011 г.

Минск 2011

СПИСОК ИСПОЛНИТЕЛЕЙ

Должность, ученая степень, звание	подпись дата	инициалы, фамилия
Руководитель темы зав. кафедрой истории Беларуси, д.и.н., профессор Профессор, д.и.н.		А.М. Лютый
Доцент, к.и.н.		В.И. Яковчук
Доцент, к.и.н.		Л.Л. Шкутько
Аспирантка		В.Н. Кадира
Ведущий лаборант		И.И. Ковяко
Лаборант 1 категории		Н.И. Гуринович
Нормоконтролер		Н.В. Соловьева
		В.Н.Паськова

Реферат

Отчет 27 с., 4 табл., 88 источников, 1 приложение.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО, ТОРГОВЛЯ, КАПИТАЛИЗМ, БУРЖУАЗНЫЕ ОТНОШЕНИЯ, ПОЛИТИКА, САМОДЕРЖАВИЕ, БЕЛОРУССКИЕ ГУБЕРНИИ, РЕФОРМЫ

Объектом исследования являются социально-экономические, политические и культурные процессы в белорусских губерниях в конце XVIII – первой половине XIX века.

Цель работы – исследовать влияние развития капитализма на развитие сельского хозяйства и торговлю в Беларуси в конце XVIII – первой половине XIX века.

В процессе работы массовые источники подвергались сравнительному анализу и математической обработке, использовался формализованный метод контентанализа и корреляционный анализ, а также выборочный метод.

В результате исследования опубликовано учебно-методическое пособие, 7 статей. Исследователи пришли к выводу, что экономические процессы, которые происходили в Беларуси в конце XVIII – первой половине XIX века, а также их низкие темпы развития, политика самодержавия тормозили формирование белорусской нации. Письменные и архивные источники, анализ историографии позволили коллективу исполнителей решить основные задачи: показать уровень и темпы развития буржуазных отношений в Беларуси и их влияние на этнические процессы, а также показать особенности этих процессов в сравнении с другими регионами Российской империи

Степень внедрения – результаты исследования внедрены в учебный процесс и использованы для подготовки многотомной истории Беларуси. Степень внедрения высокая.

Эффективность внедрения – имеет теоретическую и практическую значимость.

Змест

Уводзіны.....	с. 5
1 Стан сельскай гаспадаркі ў Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX.....	с. 5
Заклучэнне.....	с. 17
Спіс выкарыстаных крыніц.....	с. 17

Репозиторий БГПУ

Уводзіны

Вызначаючай галіной эканомікі Беларусі на працягу ўсяго даследуемага перыяду заставалася сельская гаспадарка, а яе асновай – земляробства, хоць па глебава-кліматычных умовах гэты раён і адносіўся да неспрыяльных. У кароткіх тапаграфічных апісаннях Віцебскай і Магілёўскай губерняў, складзеных у пачатку 80-х гг. XVIII ст., адзначалася, што ў гэтых губернях “грунт зямлі больш глеісты, месцамі гліністы, а месцамі пясчаны. Клімат умераны”¹. Магчымасці развіцця сельскай гаспадаркі былі абмежаваны і з-за адсутнасці вольных для засваення зямель. У 80-х гг. XVIII ст. ва ўсходняй Беларусі на рэвізскую душу прыходзілася ўсёй прыдатнай зямлі каля 11,2 дзес.² Да сярэдзіны XVIII ст. у гаспадарчы абарот былі ўключаны ўсе запущаныя землі³.

1 Стан сельскай гаспадаркі ў Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.

Палітычны лад Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII ст. перажываў глыбокі крызіс. Неабмежаванае валадарства рэакцыйных слаёў шляхты і магнатства паралізавала каралеўскую ўладу і перашкаджала правядзенню рэформ, якія былі накіраваны на ўмацаванне палітычнай і эканамічнай моцы дзяржавы. З 60-х гг. XVIII ст. пагроза страты нацыянальнай незалежнасці стала настолькі рэальнай, што ў 1764 г. было праведзена шэраг рэформ палітычнага і эканамічнага характару, супраць якіх абрушыліся не толькі кансерватыўныя элементы шляхецтва Рэчы Паспалітай, але і знешнія сілы – Прусіі, Аўстрыі і Расіі⁴.

Больш паслядоўная праграма прагрэсіўных рэформ была выпрацавана дзеячамі чатырохгадовага сейма (1788–1792 гг.) і выкладзена ў Канстытуцыі 3 мая 1791 г. Спыняцца на сутнасці гэтых рэформ таксама не мае сэнсу, бо прыхільнікі кансерватыўнага лагера, якія выражалі інтарэсы розных груп магнатаў, або так званая “старашляхецкая партыя” былі зацятымі праціўнікамі любых рэформ дзяржаўнага ладу, адстойвалі непахільнасць існуючых парадкаў. Імкненні магнатаў падтрымлівала і дробнапамесная шляхта. Рэакцыйныя сілы спрабавалі сарваць працу чатырохгадовага сейма, а калі гэта ім не ўдавалася зрабіць, прызывалі на дапамогу замежныя дзяржавы. Удзелам ва ўзброенай барацьбе ў шэрагах Таргавіцкай канфедэрацыі 1792 г. яны, па сутнасці, садзейнічалі Рэчы Паспалітай у 1793 г. Паражэнне паўстання 1794 г., якое адбылося пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі, прывяло да ліквідацыі самастойнай польскай дзяржавы⁵, таму цяжка пагадзіцца з аўтарамі першага тома “Гісторыі Беларускай ССР”, якія сцвярджаюць, што рэформы другой паловы XVIII ст. узмацнілі цэнтральную ўладу і станоўча паўплывалі на гаспадарчую дзейнасць Беларусі⁶.

Ф. Энгельс пісаў: “Арыстакратыя сапраўды давяла Польшчу да ўпадку, да поўнага ўпадку. І давёўшы яе да такога стану, арыстакраты пачалі ўскладаць віну за гэта адзін на аднаго і прадаваць сябе і сваю дзяржаву іншаземцам”⁷. Развал апарату дзяржаўнай улады і феадальная анархія; міжусобная барацьба магнатскіх груп за ўладу, ваенныя сутычкі і войны адмоўна ўплывалі на эканоміку Беларусі і асабліва на развіццё сельскай гаспадаркі.

У ходзе войнаў урад Рэчы Паспалітай апынуўся ў даўгу ў многіх магнатаў і, не маючы іншых сродкаў разлічыцца з імі, акрамя зямельных надзелаў, перадаваў ім землі з дзяржаўнага фонду ў пастаяннае карыстанне. Так, у Чартарыйскіх знаходзіліся Гомельскае, Усвяцкае і Падусвяцкае староствы, графу Салагубу было перададзена Езярыцкае староства і Віцебская эканомія. Сапегам дасталася Полацкая эканомія⁸. У выніку распрадажы дзяржаўных зямель і скупкі ўчасткаў у збяднелай шляхты ва ўласнасць асобных магнатаў перайшлі цэлыя паветы. У другой палове XVIII ст. яны былі ўласнікамі не толькі вёсак, але і многіх гарадоў і большасці мястэчак. 16 буйнейшых зямельных магнатаў Беларусі валодалі 46,4 % памешчыцкіх ці 29,9 % усіх увогуле дымоў⁹. Да 1791 г. з агульнага ліку 259 тыс. сельскіх дымоў дзяржаве належала 55 тыс. (21,1 %), царкве – 32 тыс. (12,2 %) і прыватным зямельным уладальнікам – 172 тыс. (66,7 %). У тым ліку ва ўладанні памешчыкаў, г. зн. свецкіх феадалаў, якія валодалі прыгоннымі, знаходзілася 166 тыс. дымоў (64,4 % агульнага іх ліку), а дробная шляхта, якая не мела прыгонных, налічвала 6 тыс. двароў (2,3 %)¹⁰.

Пасля ўключэння беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі змяняецца і структура землеўладання, што было выклікана секулярызацыяй духоўных уладанняў, канфіскацыяй маёнткаў памешчыкаў, якія мелі дачыненне да паўстанняў, а таксама дараваннямі зямель рускім вяльможам, ваенным і грамадзянскім чыноўнікам. Насаджаючы рускае землеўладанне ў Беларусі, царскі ўрад імкнуўся стварыць тут сацыяльную апору і падтрымку ў барацьбе з польскім нацыянальна-вызваленчым рухам. Частка канфіскаваных маёнткаў з той жа мэтай вярталася ўладальнікам, якія прысягнулі на вернасць царызму.

Падлікі былі зроблены на колькасць сялян, якія належалі тым ці іншым групам уладальнікаў з улікам сярэдняга зямельнага надзелу. Улічваючы, што за другую палову XVIII ст. звесткі дадзены толькі па “дымах”, г. зн. сялянскіх гаспадарках, намі ўзяты даныя за канец XVIII ст. Доля зямельных уладанняў, якія належалі купцам, мяшчанам, вольным людзям, сялянам і г. д., вызначана шляхам вылічэння з агульнай колькасці зямельных уладанняў, дзяржаўных, памешчыцкіх і духоўных зямель. Абсалютныя даныя прыблізныя і яны некалькі разоўходзяцца з прыведзенымі М.М. Улашчыкам, В.У. Чапко, П.Г. Казлоўскім і В.І. Мялешкам. Усё ж агульная тэндэнцыя тут назіраецца вельмі наглядна: пэўны рост дзяржаўнага і памешчыцкага землеўладання за кошт зямель духавенства; нязначны рост зямельных уладанняў мяшчан, купцоў, сялян і вольных людзей, зямельная ўласнасць якіх па-ранейшаму заставалася мізэрнай.

Табліца 1. Структура землеўладання ў Беларусі ў канцы XVIII – сярэдзіне XIX ст. (у %) ¹¹

Зямельная ўласнасць	Канец XVIII ст.	Сярэдзіна XIX ст.
Дзяржаўная	24,3	30,8
Памешчыцкая	60,5	64,1
Духоўная	14,1	3,2
Мяшчанская, купецкая; сялянская, вольных людзей і г. д.	1,1	1,9

Змянілася і структура памешчыцкай зямельнай уласнасці ў залежнасці ад маёмаснага становішча.

Табліца 2. Структура памешчыцкай зямельнай уласнасці ў канцы XVIII – сярэдзіне XIX ст. (у %) ¹²

Катэгорыі ўладальнікаў	Канец XVIII ст.	Сярэдзіна XIX ст.
Дробныя (да 100 душ)	74,1	72,9
Сярэднія (ад 100 да 500 душ)	19,3	21,4
Буйныя (ад 500 да 1000 душ)	5,2	3,8
Буйнейшыя (больш за 1000 душ)	1,4	1,9

Калі аб’яднаць дзве апошнія групы ўладальнікаў, то назіраецца наступная тэндэнцыя: памяншэнне дробных і нязначнае павелічэнне сярэдніх уладанняў, агульнае памяншэнне буйных і буйнейшых уладанняў. Аднак у апошняй групе за кошт падараваных буйных зямельных уладанняў рускім вяльможам і вышэйшым ваенным і грамадзянскім чынам нязначна вырасла доля буйнейшых зямельных уладанняў, з лікам прыгонных больш за 1000 душ.

Табліца 3. Размеркаванне прыгонных сялян па катэгорыям землеўладальнікаў у канцы XVIII – сярэдзіне XIX ст. ¹³

Катэгорыі ўладальнікаў	Колькасць сялян у %	
	Канец XVIII ст.	Сярэдзіна XIX ст.
Дробныя (да 100 душ)	12,9	12,2
Сярэднія (ад 100 да 500 душ)	39,5	40,1
Буйныя (ад 500 да 1000 душ)	17,4	16,2
Буйнейшыя (больш за 1000 душ)	30,2	31,5

Гэтыя сярэднія па Беларусі даныя дакладна не адлюстроўваюць адрозненні кожнай з беларускіх губерняў ¹⁴, але агульная тэндэнцыя развіцця сельскай гаспадаркі ва ўсіх губернях рэгіёну – гэта захаванне непарушнасці феадальна-прыгоннага спосабу вытворчасці, асновай якога, як вядома, была феадальная “зямельная ўласнасць, разам з прыкаванай да яе працай прыгонных” ¹⁵ і феадальна-залежных сялян. Рост буйнога магнацкага землеўладання стрымліваў фарміраванне прадпасылак капіталізму ў сельскай гаспадарцы, кансерваваў старыя феадальныя эканамічныя адносіны. Буйныя феодальныя паноўныя захоўвалі манаполію ў эканоміцы рэгіёну, заснаваную на ўладанні велізарнымі зямельнымі масівамі і значнай часткай прыгонных сялян. Значная канцэнтрацыя панскага землеўладання захавалася ў Беларусі аж да рэформы 1861 г.

Сяляне Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст. не былі ўласнікамі зямлі, якую яны атрымлівалі ад пана, а былі ўсяго землекарыстальнікамі. У асноўным сялянскае землекарыстанне было падворным. Памер ворнага надзелу панскіх сялян на працягу стагоддзя вагаўся ў розных губернях, паветах і ўладаннях у сярэднім ад 5 да 40 дзесяцін ворнай зямлі ў другой палове XVIII ст. ¹⁶ і ад 8 да 20 дзесяцін напярэдадні рэформы 1861 г. ¹⁷. 3 прычыны росту таварнасці земляробства памешчыкі расшыралі

фальваркі за кошт сялянскіх надзелаў, аднак, добра разумеючы, што захаваць існуючыя парадкі можна толькі дзякуючы захаванню пражытачнага мінімуму для сялян, яны імкнуліся захаваць эканамічнае становішча іх гаспадарак шляхам захавання надзельнага ўчастка, здольнага забяспечыць пражытачны мінімум у дадзеным рэгіёне.

Буйной зямельнай феадальнай уласнасці садзейнічала і ў многім вызначала развіццё сельскай гаспадаркі ў рэгіёне дробная ўласнасць селяніна – асабістая гаспадарка, свойская жывёла, прылады працы і г. д. Прагрэсіўнай тэндэнцыяй з’яўляўся рост эканамічнай ролі індывідуальнай сялянскай гаспадаркі на аснове асабістай зацікаўленасці селяніна ў расшырэнні вытворчасці. Аднак развіццё баршчыннай сістэмы гаспадаркі ў Беларусі і захоп памешчыкамі сялянскай зямлі тармазілі гэтую прагрэсіўную тэндэнцыю.

Даследчыкі аграрнага ладу Беларусі другой паловы XVIII – першай паловы XIX ст. не адзіныя ў ацэнцы форм і характару рэнты ў гэты перыяд. Е.П. Шлосберг адзначаў, што паншчына на працягу ўсяго XVIII ст. непадзельна ўладарыла ў Беларусі¹⁸. В.І. Мялешка лічыць, што ў XVIII ст. “на ўсходзе Беларусі існавалі ўсе тры формы феадальнай рэнты, з якіх на працягу ўсяго разглядаемага перыяду пераважала, асабліва ў буйных уладаннях, грашовая рэнта...”. На яго думку, “паншчына тут, у сувязі з адсутнасцю развітога фальварка, займала падначаленае становішча”¹⁹. Д.Л. Пахілевіч адзначаў, што ва ўласнагаспадарчых маёнтках усходняй Беларусі ў другой палове XVIII ст. асноўнай павіннасцю сялян працягвалі заставацца “чынш і розныя натуральныя падаткі, у тым ліку хлебныя”²⁰, і тлумачыць гэта неспрыяльнай рынкавай кан’юнктурай для зерневай гаспадаркі і блізкасцю рускай мяжы, што дазваляла сялянам ухіляцца ад празмерна вялікіх феадальных павіннасцей, а заняткі промыслам і вырошчваннем тэхнічных культур аблегчылі ўнясенне даніны зернем²¹.

Відаць, бліжэй да ісціны А.П. Ігнаценка, які лічыць, што “калі нельга гаварыць аб панаванні адрабочачнай рэнты на ўсходзе Беларусі, то няма ніякіх падстаў і для яе адмаўлення”²². Ён прыводзіць даныя аб 32 буйнейшых маёнтках памешчыкаў Магілёўскай губерні на канец XVIII ст., у якіх у 11 маёнтках сяляне знаходзіліся толькі на паншчыне, у 10 – на паншчыне і аброку і толькі ў 11 – на аброку²³.

Даныя інвентароў Радзівілаў, Сапегаў, Тызенгаўзаў, Ельскіх і інш., многія маёнткі якіх знаходзіліся і ва ўсходняй Беларусі, пацвярджаюць думку А.П. Ігнаценкі аб пераводзе чыншавых сялян на палажэнне цяглых у першай палове XIX ст.²⁴.

Іншымі словамі з распаўсюджваннем фальваркова-паншчыннай сістэмы гаспадаркі з паўднёвага захаду на ўсход Беларусі змяняліся формы рэнты: усё большая колькасць сялян пераводзілася на паншчыну. Гэта пацвярджаюць даследаванні па гісторыі сельскай гаспадаркі Беларусі першай паловы XIX ст. К. Кернажыцкі прасачыў змяненне суадносін розных форм рэнты на карысць адрабочачнай на матэрыялах Бабруйскага староства²⁵. В.У. Чапко адзначае рост часткі паншчынных сялян з канца XVIII ст. да 50-х гг. XIX ст. з 72 % (данія прыведзены па ўсёй тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага) да 97 % (у цэлым

па Беларусі)²⁶. Яна робіць вывад, што ў першай палове XIX ст. адрабочная рэнты была пануючай формай і расла не толькі доля гэтай формы рэнты, але і яе абсалютная велічыня²⁷. Сярод сялян дзяржаўных маёнткаў пераважалі тыя, хто адбываў паншчыну і іншыя адрабочныя павіннасці²⁸.

Адсюль можна зрабіць вывад, што нават у першай палове XIX ст. эвалюцыя феадальнай рэнты развівалася не ў бок капіталістычнай, а ў бок кансервацыі найбольш цяжкай формы феадальнай эксплуатацыі сялян – паншчыны, што стрымлівала не толькі фарміраванне буржуазных адносін у сельскай гаспадарцы Беларусі, але нават перашкаджала складанню перадумоў генезісу капіталізму.

Выкарыстоўваючы метады статыстычнай выбаркі пры аналізе інвентароў панскай і дзяржаўнай маёмасці, эканамічных матэрыялаў магнацкіх гаспадарак і ўлічваючы адначасова тры групы прыкмет: 1) паказчыкі эканамічнага патэнцыялу гаспадарак, 2) паказчыкі цяжкасці феадальных павіннасцей і 3) забяспечанасць гаспадаркі рабочай сілай, мы паспрабавалі даследаваць змены маёмаснага становішча сялян у вывучаемы перыяд.

Пры паншчыннай сістэме месца асобнай сялянскай гаспадаркі ў іерархічнай сістэме гаспадарак вызначалася тым, колькі ў ёй было зямлі, людской і цяглавай сілы. Але розныя камбінацыі гэтых трох фактараў прыводзяць да таго, што фармальна адна тыпныя гаспадаркі маглі адрознівацца адна ад другой па ступені эканамічнай заможнасці – адны былі багатымі, другія – беднымі²⁹. Таму ўлік ступені цяжкасці феадальных павіннасцей, забяспечанасці рабочай сілай і харчаваннем (хлебам) былі неабходнымі для складання праграмы груповы гаспадарак па прынцыпах найбольшага падабенства. Матэматычная апрацоўка, якая выконвалася кандыдатамі фізіка-матэматычных навук, дацэнтамі В.П. Гаўрыным, А.Ц. Кузняцовым, В.К. Панамарэнкам, паказала, што пры такім падыходзе ступень дыферэнцыяцыі сялянскіх гаспадарак у другой палове XVIII ст. была вышэйшай, чым у першай палове XIX ст. Параўнальныя даныя былі ў нашым распараджэнні па маёнтках Радзівіла “Смалявічы”, Празора “Хойнікі”, Храптовіча “Халопенічы” і дзяржаўных уладанняў “Новы двор” і “Бельскае” за розныя гады вывучаемага перыяду.

Табліца 4. Маёмасная дыферэнцыяцыя сялян Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст.³⁰

Групы сялянскіх гаспадарак	Другая палова XVIII ст.		Першая палова XIX ст.	
	Колькасць сядзіб	у %	Колькасць сядзіб	у %
Бедныя	548	34,2	549	31,7
Сярэднія	870	54,3	1128	65,1
Багатыя	185	11,5	55	3,2
Усяго	1603	100	1732	100

Мы бачым, што ў параўнанні з другой паловай XVIII ст. рэзка скарацілася ўдзельная вага багатых сялянскіх гаспадарак. Гэта прадвызначалася развіццём паншчыннай сістэмы і ўзмацненнем прыгоннага гнёту. Удзельная вага бедных

гаспадарак крыху паменшылася і значна ўзрасла яна у сярэдніх гаспадарках. Гэта тэндэнцыя пацвярджаецца і прыкладамі, якія прыводзяцца адносна першай паловы XIX ст. у працах В.У. Чапко і М.М. Улашчыка, таму некалькі неабгрунтаваным з'яўляецца вывад пра ўзмацненне працэсу дыферэнцыяцыі сялянства ў Беларусі ў першай палове XIX ст.³¹

В.К. Яцунскі адзначаў, што ў 80-х гг. XIX ст. чарнігаўскія статыстыкі выявілі, што па даных Румянцаўскага перапісу ў 60-х гг. XVIII ст. гаспадарчая няроўнасць сярод вясковага насельніцтва была большая, чым у пачатку 80-х гг. XIX ст. А.Л. Шапіра паказаў, што ў Сярэднім Паволжы ў XVIII ст. у вёсках, якія знаходзіліся вакол вядомага сяла Мурашкіна, гаспадарчая няроўнасць была прыкладна таго ж парадку, што і ў другой палове XIX ст. В.А. Раманоўскі атрымаў аналагічныя даныя пры вывучэнні перапісных кніг XVIII ст. па Левабярэжнай Украіне. В.І. Старцаў пісаў, што ў адной са слабод Урала на мяжы XVII–XVIII стст. адрозненні ў ступені гаспадарчай самастойнасці сялян былі прыкладна тымі ж, што і ў апошняй чвэрці XIX ст. Львоўскія гісторыкі заўважылі моцную маёмасную дыферэнцыяцыю ў XV–XVI стст. у Заходняй Украіне. На падставе вывучэння пісарскіх кніг Ноўгарада гісторыкі прыйшлі да вываду пра значныя адрозненні ў памерах пасяўных плошчаў у канцы XV ст.³²

Павелічэнне эканамічна слабых сялянскіх гаспадарак было нявыгадна для памешчыцкай панскай гаспадаркі, ды і для казны, бо з беззямельных ці бясконных гаспадарак не браліся павіннасці. Таму памешчыкі і дзяржаўныя чыноўнікі (кіраўнікі) ў казённых маёмасных імкненнях па меры магчымасці эканамічна падтрымаць бедныя гаспадаркі, надзяляючы іх зямлёй, жывёлай і інвентаром³³.

Надзяленне дробнымі кавалкамі зямлі значнай колькасці беззямельных сялян, мнагадзетнасць адносна зажитачных сем'яў замацавалі спажывецкі характар сялянскіх гаспадарак, садзейнічалі захаванню многіх рыс натуральнай і паўнатуральнай гаспадаркі, затрымліваючы працэс фарміравання прадпасылак капіталістычнага развіцця сельскай гаспадаркі, тым самым прадвызначаючы раней “прускі шлях” развіцця капіталізму ў вёсцы ў другой палове XIX ст., шлях, які кансерваваў феадальныя перажыткі і адсталасць. У дарэформенны перыяд ва ўмовах амаль непадзельнага панавання натуральнай і паўнатуральнай сельскай гаспадаркі немагчыма было ўзнікненне капіталістычных адносін. Фальваркова-паншчынныя адносіны пагаршалі матэрыяльнае становішча ўсіх сялян у цэлым і супрацьдзейнічалі складанню зажитачных катэгорый. Гэтыя рысы маёмаснай нівеліроўкі адзначаюць даследчыкі амаль паўсюдна³⁴.

Да аналагічных вывадаў прыйшоў і І.Д. Кавальчанка, які даследаваў падворнае апісанне памешчыцкіх сялян Расіі першай паловы XIX ст.³⁵ Гэта не супярэчыць вывадам М.М. Улашчыка, В.П. Панюціча, В.У. Чапко аб працэсе абеззямельвання сялянства Беларусі напярэдадні адмены прыгоннага права. Адбывалася абеззямельванне сялянства (часцей за ўсё багатага і сярэдняга) у цэлым пры адначасовай нівеліроўцы матэрыяльнага становішча і зямельных надзелаў, г. зн. адбываўся працэс змяншэння сярэдняга надзела на сялянскую гаспадарку і павелічэнне памераў паншчыннай ворнай зямлі адначасова.

Адным з важнейшых пытанняў, непасрэдна звязаных з генезісам капіталізму, з’яўляецца пытанне аб таварнасці сельскай гаспадаркі, яго сувязі з рынкам, уплыве таварна-грашовых адносін на феадальны спосаб вытворчасці. Даследчыкі сельскай гаспадаркі Беларусі³⁶ адзначаюць, што пачынаючы з другой паловы XVIII ст. частка буйных землеўладальнікаў арыентавалася на рынак. Гэтаму садзейнічаў і рост кошту на хлеб на знешнім рынку, а таксама рост гарадоў і гарадскога насельніцтва.

Фальваркова-паншчынная сістэма гаспадаркі ў другой палове XVIII ст. стала распаўсюджвацца ў напрамку Падзвіння і Падняпроўя³⁷ і к канцу XVIII ст. атрымала паўсюднае панаванне. Памеры памешчыцкай ворнай зямлі ўзраслі к сярэдзіне XIX ст., у параўнанні з 70–80-мі гадамі XVIII ст., у сярэднім у 3–4 разы³⁸. Рост пасяўных плошчаў суправаджаўся паляпшэннем спосабаў вядзення сельскай гаспадаркі. Трохполле заняло пануючае становішча, а ў асобных магнацкіх маёнтках рабіліся захады ўвядзення і шматпольных севазваротаў.

У асобных найбольш развітых латыфундыях набывалася ўласная працоўная жывёла і больш дасканалыя, чым у сялян, прылады працы: бясколавыя плугі, жалезныя бароны, веялкі. Паляпшаліся агра-тэхнічныя прыёмы, уносілася больш угнаенняў, месцамі праводзіліся нават меліярацыйныя работы, з’явілася гатунковае, у тым ліку імпартнае, насенне³⁹. Побач з азімым жытам, аўсам, ячменем і пшаніцай атрымліваюць распаўсюджванне пасевы тэхнічных культур – ільну, бульбы, каноплі.

В.У. Чапко адзначае, што дастаткова выразна вылучаюцца ў другой чвэрці XIX ст. спецыялізаваныя раёны сельскагаспадарчай вытворчасці⁴⁰. Раён ільнаводства ахопліваў Віцебскую губерню, паўночныя паветы Магілёўскай губерні і паўночна-заходнія паветы Мінскай губерні. Раёнам распаўсюджвання пасеву каноплі сталі сярэднія і паўднёвыя паветы Магілёўскай губерні, а таксама прылеглыя да іх усходнія раёны Мінскай губерні. Аднак гэтыя і цэлы шэраг іншых прыкладаў спецыялізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці сведчаць хутчэй аб спецыялізацыі, абумоўленай прыродна-кліматычнымі ўмовамі, а не характарам вытворчых адносін і ўзроўнем развіцця ўнутранага рынку і яго сувяззю з фарміруючымся сусветным капіталістычным рынкам⁴¹.

Вялікае значэнне для росту таварнасці сельскагаспадарчай вытворчасці мела распаўсюджванне ў першай чвэрці XIX ст. пасеваў бульбы і цукровых буракоў. У канцы 50-х гг. XIX ст. у беларускіх губернях пад бульбай было занята ўжо каля 160 тыс. дзесяцін зямлі, а агульны збор перавышаў 25 млн. пудоў⁴². Пад цукровымі буракамі было занята толькі каля 1,5 тыс. дзесяцін, але і гэтай плошчы было дастаткова для задавальнення попыту на сыравіну 10–15 невялікіх цукровых прадпрыемстваў Беларусі⁴³.

Мяса-малочная жывёлагадоўля на працягу ўсяго вывучаемага перыяду не адыгрывала значнай ролі ў панскай гаспадарцы, за выключэннем танкаруннай авечкагадоўлі. Жывёлагадоўля не з’яўлялася яшчэ таварнай галіной. З 30-х гг. XVIII ст. у Беларусі з’явілася танкарунная авечкагадоўля. Але толькі са з’яўленнем суконных і габеленавых мануфактур у гаспадарках Радзівілаў, Тызенгаўза і інш. пачынаецца яго распаўсюджванне. Да пачатку 40-х гг. у Беларусі налічвалася да 600 тыс. галоў авечак⁴⁴. Частка воўны прадавалася

памешчыкамі на суконныя прадпрыемствы Польшчы, вывозілася ў Рыгу, Данцыг, Маскву, Пецябург⁴⁵.

Панскае прадпрымальніцтва выявілася ў адкрыцці імі прамысловых прадпрыемстваў. Амаль уся мануфактурная прамысловасць Беларусі ўзнікла ў другой палове XVIII ст.⁴⁶. Да 50% прамысловых прадпрыемстваў належала магнатам⁴⁷. Да пачатку XIX ст. у Беларусі налічвалася больш за 50 буйных вотчынных прадпрыемстваў (акрамя вінакурных, паташных і смалакурных)⁴⁸, а ў 1859 г. іх колькасць вырасла да 133⁴⁹. Хоць пасля ўвядзення акцызу колькасць вінакурных “заводаў” скарацілася, усё ж да канца 50-х гг. іх налічвалася больш за 1,5 тыс.⁵⁰. Прыбытак ад продажу гарэлкі складаў у шматлікіх маёнтках звыш 50% усяго даходу памешчыкаў⁵¹.

Прадпрымальніцтва падымала даходнасць памешчыцкіх гаспадарак, павялічвала колькасць таварнай прадукцыі, узмацняла сувязі як з унутраным, так і са знешнім рынкам, аднак пераацэньваць гэтыя з’явы ў плане генезісу капіталізму не патрэбна. Па-першае, прадпрымальніцтвам была ахоплена нязначная колькасць (галоўным чынам буйных і сярэдніх) памешчыцкіх гаспадарак. Па-другое, новыя з’явы ў эканоміцы Беларусі сведчылі аб разлажэнні феадальнага спосабу вытворчасці, а не аб зараджэнні новага ўкладу. У Расіі вытворчасць хлеба памешчыкамі на продаж, асабліва з заняпадам прыгонніцтва, была толькі “прадвеснікам распаду старога рэжыму”⁵², аднак перадумовы разлажэння феадальнага спосабу вытворчасці яшчэ не сведчаць і не даказваюць зараджэнне капіталістычнага ладу.

Праўда, рост таварнай гаспадаркі не мірыцца з адрабочанай сістэмай, таму што яна заснавана на натуральнай гаспадарцы, на руціннай тэхніцы, на непарыўнай сувязі памешчыка і селяніна⁵³.

Распаўсюджванне і развіццё фальваркова-паншчыннай гаспадаркі ўзмацняла рост паншчыны. Развіццё знешняга гандлю земляробчымі прадуктамі заўсёды цягне за сабой узмацненне феадальнага гнёту⁵⁴. Як толькі панскія маёнткі ўцягваюцца ў сусветны капіталістычны рынак, “да варварскіх жахаў рабства, прыгонніцтва і г. д. далучаецца цывілізаваны жах непамернай працы”⁵⁵. П.Г. Казлоўскі падлічыў, што адрабочаныя павіннасці сялян у магнатскіх гаспадарках Беларусі ў другой палове XVIII ст. павялічыліся ў 1,5 раза⁵⁶. Па меркаванні аўтара, “далейшае павелічэнне адрабочаных павіннасцей абмяжоўвалася, з аднаго боку, неабходнасцю пакінуць сялянам час для адработкі надзела, з другога боку – узмацненнем класавай барацьбы”⁵⁷, таму ў апошняй чвэрці XVIII ст. у памешчыцкай гаспадарцы стала часцей выкарыстоўвацца наёмная праца. Па падліках П.Г. Казлоўскага, у заходняй і цэнтральнай Беларусі ў гаспадарках памешчыкаў налічвалася да 7 % наёмных людзей, а ва ўсходняй Беларусі – каля 3%⁵⁸. Іншыя даследчыкі адзначаюць рост выкарыстання вольнанаёмнай працы ў першай палове XIX ст. Асабліва значным гэты працэс стаў у 40–50-х гг. XIX ст. ва ўмовах крызісу феадальна-прыгоннай сістэмы. На прамысловых прадпрыемствах працавала 26840 вольнанаёмных рабочых (43,5% ад агульнай колькасці занятых у прамысловасці)⁵⁹, у сельскай гаспадарцы, па даных В.П. Панюціча, каля 140 тыс. (8,4% ад агульнай колькасці сялян-кутнікаў, бабылёў і агароднікаў)⁶⁰, якія

прадавалі сваю працу памешчыкам і багатым сялянам і з'яўляліся пастаяннымі вольнанаёмнымі рабочымі ці батракамі. Пытанне аб выкарыстанні вольнанаёмнай працы як у прамысловасці, так і ў сельскай гаспадарцы з'яўляецца цэнтральным у вызначэнні характарыстыкі генезісу капіталізму ў тым ці іншым рэгіёне, таму больш уважліва разгледзім вышэйпрыведзеныя даныя. Нам цяжка ўсумніцца ў методыцы падліку пастаянных наёмных рабочых, зробленых П.Г. Казлоўскім на падставе даных 104 магнацкіх маёнткаў заходняй і цэнтральнай Беларусі, аднак яго сцвярджэнне пра тое, што цяглавыя сяляне працавалі па тры дні, а наёмныя людзі – па шэсць, не заўсёды пацвярджаецца фактычным матэрыялам. Архіўныя крыніцы, выкарыстаныя П.Г. Казлоўскім, і цэлы шэраг новых дакументаў сведчаць, што не заўсёды наёмныя работнікі ў сельскай гаспадарцы выкарыстоўваліся круглы год (часцей за ўсё сезонна), ды і сярэднетыднёвая іх норма працы не заўсёды была вышэй цяглавых сялян⁶¹. Іншымі словамі, удзельная вага найму ў сельскай гаспадарцы магнатаў Беларусі на паўднёвым захадзе і захадзе (17,2%) яўна завышаны, а крыніцы другой паловы XVIII ст. не дазваляюць дастаткова дакладна вызначыць ступень распаўсюджвання і ўдзельную вагу вольнанаёмнай працы ў сельскай гаспадарцы Беларусі ў цэлым. Што тычыцца першай паловы XIX ст., то аўтары самі адзначаюць, што доля вольнага найму ў сельскай гаспадарцы ў канцы 50-х гг. XIX ст. складала больш за 8%⁶². Але, па-першае, няма дастаткова пераканаўчых доказаў, што ўсе бабылі, а тым больш агароднікі, з'яўляліся батракамі, г. зн. выкарыстоўваліся ў якасці вольнанаёмных, а па-другое, і сама лічба выклікае сумненне. М.М. Улашчык і В.П. Панюціч пры падліках колькасці бабылёў, кутнікаў і агароднікаў думалі, што ў кожнай сям'і кутніка, бабыля ці агародніка ў сярэднім пражывала 7 чалавек і таму колькасць рэвізскіх душ гэтых катэгорый сялян памнажалі на сем. Але ж кутнікі, напрыклад, часцей за ўсё былі адзінокімі людзьмі і не мелі не толькі сваёй хаты, але і сям'і. Маласямейнымі былі і большасць бабылёў. У 1859 г., напрыклад, па меркаванні В.П. Панюціча, у гаспадарках буйных і сярэдніх памешчыкаў пражывала каля 70 тыс. душ мужчынскага і жаночага полу⁶³, але па даных перапісу такіх сялян было каля 10 тыс. рэвізскіх душ⁶⁴. Акрамя таго, падлічваючы рэзerv вольнанаёмных, неабходна ўлічваць, што з сям'і бабыля ці агародніка пайсці ў наём маглі толькі дарослыя члены сям'і. Калі нават дапусціць, што з кожнай сям'і кутнікаў, агароднікаў і бабылёў у сярэднім у найме працавала пастаянна па 2 чалавекі, то ў цэлым па Беларусі гэта складзе каля 20 тыс. чалавек, што раўняецца 1,2% ад агульнай колькасці сялянства. “Заўважым мімаходам, – пісаў Ф. Энгельс у працы “Анты-Дзюрынг”, што наёмная праца, у якой ужо знаходзіцца ў зародку ўвесь капіталістычны спосаб вытворчасці, існуе з даўніх часоў; у адзінкавай, выпадковай форме ён існаваў на працягу стагоддзяў побач з рабствам. Але гэты зародак мог развівацца ў капіталістычны спосаб вытворчасці толькі тады, калі былі створаны неабходныя для гэтага гістарычныя перадумовы”⁶⁵. Таму вельмі важным з'яўляецца пытанне аб характары найму. Тут усе даследчыкі аднадушны – пры ўсёй рознабаковасці форм наёмнай працы ў сельскай гаспадарцы наём батракоў як у памешчыцкай, так і ў дзяржаўнай вёсцы быў пераважна прымусовы⁶⁶. Наём у сельскай

гаспадарцы Беларусі яшчэ не ўяўляў сабой альтэрнатыву паншчыне і насіў эпізадычны характар. Сялян часцей за ўсё прымушалі наймацца ў батракі за мізэрную плату, якая не магла забяспечыць неабходнага жыццёвага мінімуму. Праца аплачвалася часта не грашыма, а натурай. Прыгонны стан наёмных работнікаў не дазваляў ім вольна распараджацца сваёй рабочай сілай, не мяняў феадальнага характару адносін паміж сялянамі і феодаламі. Аднак сам факт прымянення наёмнай працы ў сельскай гаспадарцы, хаця і не ў такім шырокім маштабе, з'яўляўся сведчаннем разлажэння і крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы. Памешчыкі па-ранейшаму часцей за ўсё павышалі даходнасць сваёй гаспадаркі за кошт знешнеэканамічнага прымусу сялян, нізводзячы іх фактычна да стану састаўной часткі сродкаў вытворчасці. Гэта скарачала аб'ём таварна-грашовых адносін, назапашванне капіталаў, вяло да растрачвання даходаў гаспадаркі на невытворчыя расходы дваранства.

Прадпрымальніцтва дваран, выкарыстанне наёмных форм працы да адмены прыгоннага права не могуць разглядацца ў якасці асноўнага крытэрыю пры вызначэнні сацыяльна-эканамічнай прыроды той ці іншай гаспадаркі. Наёмная праца становіцца капіталістычнай тады, калі яна звязана з капіталістычнай формай вытворчасці⁶⁷, а гэта адбываецца толькі ў 80–90-х гг. XIX ст., калі завяршаецца фарміраванне капіталістычнага ўкладу.

Пры разглядзе праблемы генезісу капіталізму значнасць набывае пытанне аб ступені таварнасці сялянскай гаспадаркі. П.Г. Казлоўскі, В.І. Мялешка, М.М. Улашчык адзначаюць рэгулярны характар сувязей сялянства Беларусі з рынкам і прыводзяць канкрэтныя прыклады, якія пацвярджаюць гэты вывад⁶⁸. Аднак гэтыя прыклады не дазваляюць прасачыць працэс развіцця рынкавых сувязей сялянскай гаспадаркі. Праўда, вышэйназваныя даследчыкі адзначаюць, што сяляне былі перш за ўсё звязаны з унутраным рынкам. У хлебным гандлі маглі прымаць удзел толькі багатыя сяляне. Яны былі асноўнымі пастаўшчыкамі на рынак ільну і каноплі. Акрамя таго сяляне прадавалі на ўнутраным рынку жывёлу, птушку, малочныя вырабы, гародніну. Аднак распаўсюджванне фальваркова-паншчыннай сістэмы гаспадаркі, скарачэнне сялянскіх надзелаў, рост паншчыны вялі не да ўзмацнення рынкавых сувязей сялянскай гаспадаркі, а да яе разбурэння. Гэта ў канчатковым выніку выклікала ўпадак сельскай гаспадаркі і ўсёй феадальнай эканомікі, прывяло да ліквідацыі прыгоннага права – асноўнага тормаза эканамічнага развіцця краіны. Непадзельнае панаванне ў Беларусі паншчыны (каля 97% памешчыцкіх сялян), ўзмацненне прыгоннай эксплуатацыі вызначылі ўпадак не толькі сялянскай, але і памешчыцкай гаспадаркі. Ён праявіўся ў скарачэнні забяспечанасці памешчыцкай гаспадаркі жывёлай, у зніжэнні ўраджайнасці, скарачэнні пасаваў, у росце падаткавых нядоімак. Назіраўся рост колькасці прададзеных, закладзеных у апеку за даўгі маёнткаў⁶⁹.

Менавіта таму выклікае здзіўленне імкненне даследчыкаў аграрнага развіцця Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст. характарызаваць гэты перыяд, які ў гістарычнай літаратуры названы “другім выданнем прыгонніцтва”⁷⁰, як асобную форму генезісу капіталізму.

Развіццё фальваркова-паншчыннай сістэмы гаспадаркі ў Беларусі стрымлівала назапашванне капіталаў у руках гараджан і сялян, а назапашванне грошай у руках феадалаў не вяло да буржуазнага развіцця рэгіёну, бо асноўная мэта гаспадарчай дзейнасці памешчыкаў і іх рынкавых сувязей былі “не менавая вартасць як такая, не абагачэнне як такое, а забеспячэнне належнага феадалу існавання”⁷¹, існавання паразітычнага, накіраванага на захаванне феадальнага ладу і былых прыгонніцкіх адносін.

Не ствараў перадумоў для капіталістычнага развіцця і працэс маёмаснай дыферэнцыяцыі сялянства. Безмаёмасная, беззямельная частка сялян заставалася феадальна залежнай, што выключала магчымасць выкарыстання іх працы на прадпрыемствах капіталістычнага тыпу, якія знаходзіліся галоўным чынам у гарадах і належалі купецтву ці багатым мяшчанам, а іх праца па найме ў сельскай гаспадарцы і на вотчынных мануфактурах заставалася прыгонніцкай формай эксплуатацыі. Такім чынам, і сродкі вытворчасці (зямля), і рабочая сіла, калі і траплялі на рынак, то ў нязначных памерах. Гэта былі не толькі не капіталістычныя, але часам (асабліва формы найму) і нетаварныя катэгорыі, што скоўвала дзейнасць закону вартасці і фарміраванне ўнутранага капіталістычнага рынку. Апошні працягваў заставацца катэгорыяй таварнай гаспадаркі. Сусветны ж капіталістычны рынак толькі рабіў уплыў на разлажэнне феадальнага ладу, паскараючы распаўсюджванне фальваркова-паншчыннай сістэмы, праўда, капіталізм і ў Беларусі “...апаўсціў у вёсцы аб сваім прышэсці як перыяд буйной сельскагаспадарчай вытворчасці на аснове паншчыннай працы прыгонных сялян”⁷².

А.Н. Чыстазвонаў адзначае, што “другое выданне прыгонніцтва” толькі папярэднічала і надало своеасаблівыя рысы рускаму шляху развіцця капіталізму, але не было ні яго арганічнай састаўной часткай, ні яго пачатковай стадыяй”⁷³.

Масавая экспрапрыяцыя сялянства і ўмацаванне дробнасялянскай уласнасці ў Беларусі адбываліся толькі пасля адмены прыгоннага права, а значыць, і працэс генезісу капіталізму як тэндэнцыя ў сельскай гаспадарцы пачынаецца ў парэформенны перыяд, захоўваючы па-ранейшаму перажыткі адміраўшага феадалізму і розныя элементы пераходных форм. У дарэформенны перыяд можна з упэўненасцю гаварыць толькі аб разлажэнні натуральнай гаспадаркі і паступовым яго пераходзе да таварнай, але для пераўтварэння таварнай гаспадаркі ў капіталістычную неабходна было падарваць аснову феадальнага спосабу вытворчасці – памешчыцкую зямельную ўласнасць, “разам з прыкаванай да яе працай сялян”⁷⁴. А ў першай палове XIX ст. таварная гаспадарка толькі падрыхтоўвала ўмовы для зараджэння капіталістычнай вытворчасці. Усё гэта істотна паўплывала на развіццё прамысловасці, гандлю, фінансаў, хоць у гэтых галінах эканомікі генезіс капіталізму пачынаецца яшчэ ў дарэформенны перыяд, але сам працэс быў настолькі слабы, што не мог зрабіць істотнага ўплыву на развіццё сельскай гаспадаркі. Хутчэй наадварот, шырокае распаўсюджванне вотчыннай прамысловасці супярэчыла развіццю ў Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. капіталістычных мануфактур у гарадах і мястэчках, якія як і раней заставаліся гандлёва-рамеснымі цэнтрамі. Неабходна

сказаць аб уплыве на працэс разлажэння і крызісу феадальна-прыгоннай сістэмы ў Беларусі вайны 1812 г. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі пры наступленні і адступленні французай, акупацыя і звязаныя з ёй паборы, грабязы і гвалт разрабавалі сялянства і гараджан беларускіх губерняў. Войскі Напалеона разбуралі гарады, палілі вёскі, забіралі ў насельніцтва коней і жывёлу, харчаванне. Так, корпус маршала Даву, рухаючыся на Магілёў, спыніўся на 4 дні ў Мінску, рабавай горад і яго мясцовасці⁷⁵. Былі разбураны і разграблены Віцебскі, Полацкі, Гродзенскі, Слуцкі, Магілёўскі, Кобрынскі, Ваўкавыскі, Барысаўскі і іншыя паветы⁷⁶.

Французы арганізавалі сваё кіраванне на тэрыторыі Беларусі і паставілі перад новымі ўладамі адну задачу – стварэнне надзейнай базы забеспячэння сваёй арміі харчаваннем і фуражом. Кожны корпус арміі Напалеона быў замацаваны за адным з паветаў беларускіх губерняў для яго забеспячэння, у выніку чаго ўсе гарады і паселішчы былі падвергнуты планамернаму спусташэнню⁷⁷. На ўтрыманне напалеонаўскіх салдат, лазарэтаў акупацыйных ўлад збіралі з усяго насельніцтва падаткі⁷⁸. Камісія Часовага ўрада Вялікага княства Літоўскага патрабавала ссыпаць у запасныя магазіны з кожнага сялянскага двара вялікую колькасць зерня. На загадзе Віленскага камітэта харчавання мінскі дэпартамент павінен быў паставіць 200 тыс. чвэрцяў* жыта, 55 тыс. бочак** аўса, 10 тыс. валоў, вялікую колькасць сена і саломы⁷⁹. У трох паветах Гродзенскай губерні прадпісаннем ад 24 верасня 1812 г. патрабавалася сабраць 50 тыс. чвэрцяў жыта, 72072 чвэрці аўса, 6550 беркаўцаў*** сена, столькі ж саломы⁸⁰. Мірнае насельніцтва рабавалі і войскі, якія праходзілі па акупіраванай тэрыторыі. Напрыклад, у Мінскім павеце варожыя салдаты забралі ў жыхароў жыта, коней, кароў, свіней, гусей, сена, авёс, посуд, абутак, вопратку, палілі адзенне і хаты⁸¹. Апусташалі паветы і наступаючыя войскі Расійскай імперыі. Пасля вайны ў 2–3 разы паменшылася пагалоўе жывёлы, у 2 разы скараціліся пасяўныя плошчы⁸².

Цяжкае і без таго становішча народных мас Беларусі ўзмацнялі частыя неўраджаі. У Віцебскай губерні, напрыклад, галодныя гады працягваліся 12 галоў запар пасля заканчэння вайны 1812 г. Агульныя страты ад вайны ў грашовым выражэнні па няпоўных даных склалі па беларускіх губернях: у Магілёўскай – каля 18 млн. руб.⁸³, у Мінскай – звыш 15685000 руб.⁸⁴, у Гродзенскай – звыш 8141260 руб. серабром⁸⁵, у Віцебскай (толькі па шасці беларускіх паветах) – звыш 6875540 руб.⁸⁶, у Віленскай (Браслаўскі і Ашмянскі паветы) – да 3213280 руб.⁸⁷. Усяго па Беларусі страты склалі каля 52 млн. руб. серабром, скарацілася колькасць насельніцтва. Ва ўмовах феадальнага спосабу вытворчасці такія страты не маглі не прывесці да заняпаду гаспадаркі беларускіх губерняў, да ўзмацнення працэсу разлажэння феадалізму.

Спроба ж памешчыкаў знайсці выйсце з крызісу шляхам развіцця таварнасці памешчыцка-паншчыннай гаспадаркі была рэакцыйнай па сваім змесце, таму што не забяспечвала развіццё прадукцыйных сіл сялянскай

* Чвэрць – адзінка вымярэння сыпучых рэчаў. Чвэрць роўная прыблізна 102 літрам.

** Бочка роўная чатыром чвэрцям (каля 406,7 літра).

*** Беркавец роўны 10 пудам (Скурат, К.У. Даўнія беларускія меры / К.У. Скурат. – Мінск, 1974. – С. 84, 92, 106).

гаспадаркі, якая паступова прыходзіла ў заняпад і па тэмпах развіцця адставала ад памешчыцкай. Расшырэнне памешчыцкай гаспадаркі і распаўсюджванне фальваркова-паншчыннай сістэмы прывяло да ўзмацнення эксплуатацыі сялян. Канцэнтрацыя таварнай вытворчасці ў памешчыцкіх гаспадарках хоць і сведчыла аб разлажэнні феадальнага ладу, аднак зусім не садзейнічала паскарэнню тэмпаў гэтага працэсу, а наадварот, кансервавала феадальныя адносіны і захоўвала адну з самых прымітыўных форм рэнты – паншчыну. Развіццё таварнай гаспадаркі сродкамі памешчыцкага прадпрымальніцтва не стварала ўмоў для зараджэння новых адносін не толькі ў сельскай гаспадарцы, але затрымлівала іх фарміраванне ў гандлі і прамысловасці.

Заклучэнне

Такім чынам, панаванне феадалаў у эканамічным жыцці рэгіёну перашкаджала развіццю гарадоў і мястэчак Беларусі, якія амаль да другой паловы XIX ст. заставаліся гандлёва-рамеснымі цэнтрамі, захоўваючы фактычна сярэдневяковы характар эканамічнага развіцця. Іншымі словамі, нягледзячы на паступовае развіццё таварнай гаспадаркі ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст., у сельскай гаспадарцы паўсюдна панавалі феадальныя адносіны. Гэта зусім не адзначае, што на працягу стагоддзя не адбылося змяненняў структуры феадальнага грамадства і грамадскіх адносін. Магчыма, гэтым можна растлумачыць тое, што шмат гісторыкаў падмяняюць катэгорыі таварнай гаспадаркі познефеадальнага грамадства катэгорыямі генезісу капіталізму. І тут нельга не пагадзіцца з С.Д. Сказкіным, які прыйшоў да вываду, што “грашовыя адносіны на самай высокай стадыі феадалізму могуць развівацца на аснове існавання феадальных адносін”⁸⁸.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Игнатенко, А.Н. Введение в историю БССР: периодизация, источники, историография / А.Н. Игнатенко. – Минск: Высшая школа, 1965. – С. 14; Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў у Санкт-Пецярбурзе (РДГА). – Фонд 1350. – Воп. 312. – Спр. 50. – Л. 9.
2. РДГА – Фонд 1290. – Воп. 6. – Спр. 11. – Л. 1–2.
3. Козловский, П.Г. Крестьяне Белоруссии во второй половине XVII – XVIII в. / П.Г. Козловский. – Минск, 1969. – С. 43–56.
4. Bardach, J. Historia państwa i prawa Polskiego / J. Bardach, B. Lesnodorski, M. Pietrzak/ – Warszawa, 1985. – S. 261–263.
5. Польша на путях развития и утверждения капитализма. Конец XVIII – 60-е годы XIX в. – М., 1984 – С. 9–10.
6. Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. / рэдкал.: І.М. Ігнаценка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972–1975. – Т. 1: Першабытны лад на тэрыторыі Беларусі. Эпоха феадалізму / рэдкал. тома: К.І. Шабуня (гал. рэд.) [і інш.]. – 1972. – С. 354.
7. Маркс, К. Сочинения: в 30 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1960. – Т. 16. – С. 164.
8. История Белорусской ССР: в 2 т. / под ред. Л.С. Абецедарского [и др.]. – 2-е изд. доп. – Минск, 1961. – Т. 1. – С. 191.

9. Разложение крепостнической системы и процесс формирования капиталистического уклада в сельском хозяйстве Белоруссии и Литвы. – Вильнюс; Минск, 1975. – С. 19.

10. Там же. – С. 18.

11. Табліца складзена на аснове даных: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1879–1902. – Т. 1–24; Bardach, J. Historia państwa i prawa Polskiego / J. Bardach, B. Lesnodorski, M. Pietrzak/ – Warszawa, 1985. – S. 264; Kozuchowski, T. Kijowski okres (1856–1863) w życiu Konstatego / T. Kozuchowski. Wrocław-Warszawa, 1961 – S. 14–39; Швед, В.В. Торговля Белоруссии в период кризиса феодально-крепостнических отношений (30–50-е гг. XIX в.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / В.В. Швед. – Минск, 1984; Семенов, П.П. Полное географическое описание нашего отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / П.П. Семенов. – СПб.: А.Ф. Девриен, 1905. – Т. 9. – С. 2–510; Рашин, А.Г. Население России за 100 лет (1811– 1913 гг.): стат. очерки / А.Г. Рашин. – М.: Госстатиздат, 1956. – 352 с.; Статистические таблицы Российской империи. Наличное население империи за 1858 г. – Вып. 2. – СПб., 1963; Переписи населения России. – Вып. 4–10. – М., 1972; Разложение крепостнической системы и процесс формирования капиталистического уклада в сельском хозяйстве Белоруссии и Литвы. – Вильнюс; Минск, 1975. – С. 18–19, 49; Мелешко, В.И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии. (Вторая половина XVII – XVIII вв.) / В.И. Мелешко. – Минск: Наука и техника, 1975. – 247 с.; Чепко, В.В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX века / В.В. Чепко. – Минск: Наука и техника, 1966. – С. 11–23, 109–115; Тройницкий, А. Крепостное население по 10-й народной переписи / А. Тройницкий. – СПб., 1861; Улащик, Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии / Н.Н. Улащик. – М.: Наука, 1965. – С. 105–115; Козловский, П.Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. / П.Г. Козловский. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 51–78, 110–123; Бобровский, П. Материалы для географии и статистики России: Гродненская губерния: в 2 ч. / П. Бобровский. – СПб.: Тип. Иосафата Огризко, 1863. – Ч. 2. – 1076 с.; Зеленский, И. Материалы для географии и статистики России: Минская губерния / И. Зеленский. – СПб.: Военная типография, 1864. – 673 с.; Корева, А. Материалы для географии и статистики России: Виленская губерния / А. Корева. – СПб.: Типография Иосафата Огризко, 1861. – 817 с.; РДГА. – Фонд 18. – Воп. 2. – Спр. 87. – Л. 15–36; Воп. 4. – Спр. 340. – Л. 35; Фонд 571. – Воп. 9. – Спр. 50–58.

12. Табліца складзена па тых жа даных, што і табліца 1.

13. Табліца складзена па тых жа даных, што і табліца 1.

14. Козловский, П.Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. / П.Г. Козловский. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 51–145.

15. Маркс, К. Сочинения: в 30 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1955. – Т. 3. – С. 23.

16. Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. / рэдкал.: І.М. Ігнаценка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972–1975. – Т. 1: Першабытны лад на тэрыторыі Беларусі. Эпоха феадалізму / рэдкал. тома: К.І. Шабуня (гал. рэд.) [і інш.]. – 1972. – С. 366.

17. Козловский, П.Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. / П.Г. Козловский. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 192; Улащик, Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии / Н.Н. Улащик. – М.: Наука, 1965. – С. 311–320.

18. Шлоссберг, Е.П. К вопросу об изменении феодальной ренты в Белоруссии XVII–XVIII веков / Е.П. Шлоссберг // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы; В.К. Яцунский (отв. ред.) [и др.]. – Талин, 1959. – С. 127; Шлоссберг, Е.П. Состояние сельского хозяйства. Усиление феодально-крепостнического гнета / Е.П. Шлоссберг // История БССР. – Минск, 1961. – С. 205.

19. Мелешко, В.И. Из истории аграрных отношений в восточной Белоруссии в период упадка Речи Посполитой (с середины XVII до 1772 г.) / В.И. Мелешко // *Acta Baltico-Slavica*. – Bialastok, 1967. – Т. 5. – S. 80–81.

20. Похилевич, Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в. / Д.Л. Похилевич. – Вильнюс: АН Литовской ССР, 1966. – С. 112.

21. Там жа. – С. 112–113.

22. Игнатенко, А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII – XVIII вв.) / А.П. Игнатенко. – Минск: Изд-во БГУ, 1974. – С. 22.

23. Там жа.

24. РДГА. – Фонд 1350. – Воп. 312. – Спр. 50. – Л. 12, 17, 43, 47–48, 56, 86, 195–196; Спр. 51. – Л. 60–63, 134–138, 206; Спр. 79. – Л. 14–506; Спр. 94. – Л. 122–219; Спр. 97. – Л. 16, 33, 48–92; AGAD. Archiwum Tysenhausow. – Dzial B. – Sygn. 74, 109, 284a, 447, 686, 1120; AGAD. Archiwum Radzivilowskie. – Dzial XIX. – Sygn. 21. – Nas. XIX. – S. 1–2; Dzial XX. – Sygn. 1; Dzial 1–35; Archiwum Jelskich. – Dzial 1. – Sygn. 53; Archiwum Zabiellow. – Dzial 1. – Sygn. 949.

25. Кернажыцкі, К. Аграрная рэформа ў Бабруйскім старостве і эканамічнае становішча яго насельніцтва з XVII да палавіны XIX стагоддзя / К. Кернажыцкі. – Мінск, 1931. – С. 49–164.

26. Чепко, В.В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX века / В.В. Чепко. – Минск: Наука и техника, 1966. – С. 116–117.

27. Там жа.

28. Там жа. – С. 162.

29. Какх, Ю. К вопросу о типологии крестьянских хозяйств в Эстонии в начале XIX в. / Ю. Какх. – Таллин, 1975. – С. 7.

30. Табліца складзена на аснове падліку і апрацоўкі даных: AGAD. Archiwum Radzivilowskie. – Dzial XXII. – Sygn. 138; Archiwum Branickich z Bialastoku. – Dzial 1. – Sygn. 25, 40; Archiwum Prosorow i Jelskich. – Dzial 1. – Sygn. 9, 12–13; Archiwum Tysenhausow. – Dzial B. – Sygn. 9/85, 34/124, 47/139, 48/140; Inw. Biblioteki Zaluskich. – Dzial 1. – Sygn. 205; РДГА. – Фонд 384. –

Воп. 2. – Спр. 564, 573; Воп. 15. – Спр. 132; Фонд 1281. – Воп. 4. – Спр. 67–71; Фонд 142. – Воп. 1. – Спр. 24, 342, 549–550; Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Фонд 457. – Воп. 1. – Спр. 152; Фонд 694. – Воп. 2. – Спр. 9132; Фонд 1297. – Воп. 1. – Спр. 17645, 18327; Чепко, В.В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX века / В.В. Чепко. – Минск: Наука и техника, 1966. – С. 194–214; Улащик, Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии / Н.Н. Улащик. – М.: Наука, 1965. – С. 326–343.

31. Чепко, В.В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX века / В.В. Чепко. – Минск: Наука и техника, 1966. – С. 214.

32. Теоретические и историографические проблемы генезиса капитализма: материалы науч. сессии, Москва, 11–13 мая 1966 г. / редкол.: акад. С.Д. Сказкин (отв.) [и др.]. – М., 1969. – С. 173.

33. НГАБ. – Фонд 142. – Воп. 1. – Спр. 5. – Л. 17; Фонд 2240. – Воп. 2. – Спр. 166. – Л. 12–14; Чепко, В.В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX века / В.В. Чепко. – Минск: Наука и техника, 1966. – С. 199.

34. Янель, З.К. О некоторых вопросах “второго издания” крепостного права и социально-экономического развития барщинного поместья в России / З.К. Янель // Исторические записки. – 1965. – № 76. – С. 159.

35. Ковальченко, И.Д. О характере и формах расслоения помещичьих крестьян России в первой половине XIX в. / И.Д. Ковальченко // Исторические записки. – М., 1965. – № 78. – С. 85–150.

36. Козловский, П.Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. / П.Г. Козловский. – Минск, 1982; Чепко, В.В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX века / В.В. Чепко. – Минск, 1966; Похилевич, Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в. / Д.Л. Похилевич. – Вильнюс, 1966; Мелешко, В.И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии / В.И. Мелешко. – Минск, 1975; Улащик, Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии / Н.Н. Улащик. – М., 1965.

37. Козловский, П.Г. Развитие производительных сил в магнатском поместье западной и центральной Белоруссии во второй половине XVIII в. / П.Г. Козловский // История СССР. – 1972. – № 2. – С. 53–55.

38. Чепко, В.В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX века / В.В. Чепко. – Минск, 1966. – С. 17.

39. Разложение крепостнической системы и процесс формирования капиталистического уклада в сельском хозяйстве Белоруссии и Литвы. – Вильнюс; Минск, 1975. – С. 21.

40. Там же. – С. 53.

41. РДГА. – Фонд 1281. – Воп. 2. – Спр. 137. – Л. 95; Воп. 4. – Спр. 46. – Л. 44; Спр. 80. – Л. 35–37; Спр. 89. – Л. 14–15; Спр. 90. – Л. 23; Воп. 5. – Спр. 115. – Л. 40; Воп. 6. – Спр. 74. – Л. 15; Спр. 77. – Л. 48; НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 832. – Л. 23 адв.–24; Фонд 1430. – Воп. 1. – Спр. 6756. – Л. 1326, 1870–1940, 1990–2071 і інш.; Чепко, В.В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX века / В.В. Чепко. – Минск, 1966. – С. 29–30.

42. Бобровский, П. Материалы для географии и статистики России: Гродненская губерния: в 2 ч. / П. Бобровский. – СПб.: Тип. Иосафата Огризко, 1863. – Ч. 2. – С. 33–34; Зеленский, И. Материалы для географии и статистики России: Минская губерния / И. Зеленский. – СПб.: Военная типография, 1864. – С. 2; Очерки экономической истории России первой половины XIX в. – Минск, 1959. – С. 13–14.

43. РДГА. – Фонд 18. – Воп. 2. – Спр. 64. – Л. 379–380; НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 5. – Л. 12–23; Спр. 195. – Л. 14; Спр. 476. – Л. 28, 37–38; Спр. 548. – Л. 197–198; Фонд 1430. – Воп. 1. – Спр. 111. – Л. 186–187; Фонд 2001. – Воп. 1. – Спр. 61. – Л. 64–69; Спр. 49. – Л. 1–79; Спр. 72. – Л. 20–22; Спр. 83. – Л. 31–36; Спр. 114. – Л. 3–60; Спр. 122. – Л. 124–150; Фонд 3014. – Воп. 1. – Спр. 16. – Л. 27–31; Спр. 34. – Л. 27–174; Спр. 64. – Л. 4–24; Спр. 65. – Л. 1–12; НГАБ у Гродне. – Фонд 1. – Воп. 1. – Спр. 565. – Л. 1–39; Спр. 933. – Л. 7–56; Спр. 1027. – Л. 2–100; Спр. 1392. – Л. 22, 35; Спр. 1918. – Л. 2–95; Спр. 2661. – Л. 36–77; Воп. 2. – Спр. 97. – Л. 3–66; Спр. 506. – Л. 34–35; Спр. 500. – Л. 46–119 адв.; Воп. 3. – Спр. 753. – Л. 93–98; Спр. 72. – Л. 142–146; Спр. 1027. – Л. 92–95; Болбас, М.Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795–1861 гг.) / М.Ф. Болбас. – Минск: Наука и техника, 1966. – С. 240–255.

44. РДГА. – Фонд 869. – Воп. 1. – Спр. 786. – Л. 21; Фонд 1281. – Воп. 5. – Спр. 32. – Л. 10а адв.; Спр. 42. – Л. 206–207; Сведения о судоходстве по Днепру // Журнал МВД. – 1847. – Ч. 17. – С. 307–308; Семенов, П.П. Полное географическое описание нашего отечества / П.П. Семенов. – СПб., 1906. – Т. 3. – С. 427; Тернер, Ф.Г. Движение внешней торговли России с 1853 по 1856 г.: сб. стат. сведений о России / Ф.Г. Тернер, под ред. В.П. Безобразова. – СПб., 1858. – Кн. 3. – С. 249–250.

45. Разложение крепостнической системы и процесс формирования капиталистического уклада в сельском хозяйстве Белоруссии и Литвы. – Вильнюс; Минск, 1975. – С. 56.

46. Болбас, М.Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795–1861 гг.) / М.Ф. Болбас. – Минск: Наука и техника, 1966. – С. 240–255.

47. Козловский, П.Г. Развитие производительных сил в магнатском поместье западной и центральной Белоруссии во второй половине XVIII в. / П.Г. Козловский // История СССР. – 1972. – № 2. – С. 65.

48. Разложение крепостнической системы и процесс формирования капиталистического уклада в сельском хозяйстве Белоруссии и Литвы. – Вильнюс; Минск, 1975. – С. 59.

49. Там же. – С. 60.

50. РДГА. – Фонд 1281. – Воп. 4. – Спр. 75. – Л. 2–24; Спр. 78. – Л. 18–18а адв.; Воп. 6. – Спр. 90. – Л. 140–143; НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 144. – Л. 2–63; Спр. 377. – Л. 17–19; Болбас, М.Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795–1861 гг.) / М.Ф. Болбас. – Минск: Наука и техника, 1966. – С. 240–255; Лютый, А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века / А.М. Лютый; под ред. В.В. Чепко. – Минск: Наука и техника, 1987. – С. 131–143, 149–156.

51. РДГА. – Фонд 1281. – Воп. 11. – Спр. 21. – Л. 58; НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 361. – Л. 14; Фонд 1430. – Воп. 1. – Спр. 1684. – Л. 213–219.
52. Ленин, В.И. Полное собрание сочинений: в 50 т. / В.И. Ленин. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1979–1983. – Т. 3: Развитие капитализма в России. – С. 184.
53. Там же. – С. 199.
54. Маркс, К. Сочинения: в 30 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1959. – Т. 20. – С. 645.
55. Маркс, К. Сочинения: в 30 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1959. – Т. 23. – С. 247.
56. Козловский, П.Г. Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIII в. / П.Г. Козловский. – Минск, 1974. – С. 152.
57. Козловский, П.Г. Начало разложения феодального способа производства в сельском хозяйстве во второй половине XIX в. / П.Г. Козловский // Разложение крепостнической системы и процесс формирования капиталистического уклада в сельском хозяйстве Белоруссии и Литвы. – Вильнюс; Минск, 1975. – С. 30.
58. Там же. – С. 31.
59. История рабочего класса Белорусской ССР: в 4 т. / редкол.: П.Т. Петриков (пред.) [и др.]. – Минск: Наука и техника, 1984. – Т. 1: Рабочий класс в России в период капитализма / редкол.: К.И. Шабуня (отв. ред.) [и др.]. – 1984. – С. 35.
60. Там же. – С. 34–35.
61. НГАБ. – Фонд 694. – Воп. 2. – Спр. 1714, 4713, 5888, 6088, 6673, 8066, 8438, 9014, 9259, 9378; Воп. 3. – Спр. 17. – Л. 2–32; НГАБ у Гродне. – Фонд 1143. – Воп. 1. – Спр. 236. – Л. 1–7; Спр. 347. – Л. 17–26; AGAD. – Sygn. 227.
62. История рабочего класса Белорусской ССР: в 4 т. / редкол.: П.Т. Петриков (пред.) [и др.]. – Минск: Наука и техника, 1984. – Т. 1: Рабочий класс в России в период капитализма / редкол.: К.И. Шабуня (отв. ред.) [и др.]. – 1984. – С. 35.
63. Там же. – С. 30.
64. РДГА. – Фонд 1290. – Воп. 6. – Спр. 19. – Л. 3–10.
65. Маркс, К. Сочинения: в 30 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1959. – Т. 20. – С. 282.
66. Козловский, П.Г. Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIII в. / П.Г. Козловский. – Минск, 1974. – С. 154; История рабочего класса Белорусской ССР: в 4 т. / редкол.: П.Т. Петриков (пред.) [и др.]. – Минск: Наука и техника, 1984. – Т. 1: Рабочий класс в России в период капитализма / редкол.: К.И. Шабуня (отв. ред.) [и др.]. – 1984. – С. 33; Чепко, В.В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX века / В.В. Чепко. – Минск, 1966. – С. 227.
67. Теория общественно-экономической формации. – М., 1982. – С. 144.
68. Козловский, П.Г. Крестьяне Белоруссии во второй половине XVII–XVIII вв. / П.Г. Козловский. – Минск, 1969. – С. 125–134; Мялешка В.І. Сялянская гаспадарка ўсходняй Беларусі і рынак у другой палове XVII – XVIII

стст. / В.І. Мялешка // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1969. – № 1. – С. 73–83; Улащик, Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии / Н.Н. Улащик. – М., 1965. – С. 378–382.

69. Чепко, В.В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX века / В.В. Чепко. – Минск, 1966. – С. 216.

70. Поўная характарыстыка перыяду “другога выдання прыгонніцтва” дадзена ў працах: Сказкин, С.Д. Основные проблемы так называемого второго издания крепостничества в Средней и Центральной Европе / С.Д. Сказкин // Вопросы истории. – 1958. – № 2; Сказкин, С.Д. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века / С.Д. Сказкин. – М., 1968. – С. 327–349.

71. Маркс, К. Процесс производства капитала / К. Маркс, Ф. Энгельс // Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. – М., 1940. – Т. 2(7). – С. 111.

72. Маркс, К. Сочинения: в 30 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1959. – Т. 19. – С. 341.

73. Чистозвонов, А.Н. Генезис капитализма: проблемы методологии / А.Н. Чистозвонов. – М., 1985. – С. 229–230.

74. Маркс, К. Сочинения: в 30 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1955. – Т. 3. – С. 23.

75. Корнейчик, Е.И. Отечественная война 1812 года и участие в ней белорусского народа / Е.И. Корнейчик. – Минск, 1962. – С. 7.

76. Нікіцін, Р.А. Віцебск / Р.А. Нікіцін. – Мінск: Дзяржвыд. БССР, 1959. – С. 17; Семенов, П.П. Полное географическое описание нашего отечества / П.П. Семенов. – СПб., 1906. – Т. 3. – С. 505; Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы (ДГАЛ). – Фонд 378. – Воп. 21. – Спр. 173. – Л. 1 адв.; НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 24. – Л. 3; Фонд 001. – Воп. 1. – Спр. 24. – Л. 3.

77. Щербаков, С.А. Новые материалы по истории Полоцка и Витебска / С.А. Щербаков // Научно-информационный бюллетень. – 1960. – № 1. – С. 36.

78. ДГАЛ. – Фонд 378. – Воп. 21. – Спр. 17. – Л. 10, 17.

79. Лютый, А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века / А.М. Лютый; под ред. В.В. Чепко. – Минск: Наука и техника, 1987. – С. 94.

80. НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 103. – Л. 25–26.

81. Там жа. – С. 26.

82. ДГАЛ. – Фонд 378. – Воп. 20. – Спр. 117. – Л. 1–8.

83. Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі: у 3 т. / Акад. навук БССР, Ін-т гісторыі; пад рэд. Н.М. Нікольскага [і інш.]. – Мінск: Выд-ва Акад. навук БССР, 1940. – Т. 2: 1772–1903 гг. – С. 48; НГАБ. – Фонд 2001. – Воп. 1. – Спр. 23. – Л. 3–635; Спр. 24. – Л. 24, 50–225, 325.

84. НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 102. – Л. 9, 18; Спр. 103. – Л. 1–58.

85. ДГАЛ. – Фонд 378. – Воп. 20. – Спр. 117. – Л. 1–8; Воп. 21. – Спр. 173. – Л. 17–18.

86. Адашчык, Ф.І. Насельніцтва і тэрыторыя Віцебска ў канцы XVIII – першай палавіне XIX стагоддзя / Ф.І. Адашчык // Веснік БДУ. Серыя 3. – 1969. – № 3. – С. 33; Нікіцін, Р.А. Віцебск / Р.А. Нікіцін. – Мінск: Дзяржвыд. БССР,

1959. – С. 17; Семеновский, А.М. Витебск и уездные города Витебской губернии / А.М. Семеновский. – СПб., 1964. – С. 67; НГАБ. – Фонд 1430. – Воп. 1. – Спр. 4119. – Л. 173; Фонд 1537. – Воп. 1. – Спр. 13. – Л. 33–34.

87. ДГАЛ. – Фонд 378. – Воп. 20. – Спр. 117. – Л. 9 адв.–10.

88. Теоретические и историографические проблемы генезиса капитализма: материалы науч. сессии, Москва, 11–13 мая 1966 г. / редкол.: акад. С.Д. Сказкин (отв.) [и др.]. – М., 1969. – С. 187.

Репозиторий БГПУ

1.	Гісторыя Беларусі перыяду капіталізму. Частка 5. Прамысловасць. Транспарт. Крэдыт. 277 с. (В соавторстве)	Лютый А.М., д.и.н., профессор (в соавторстве)	16,16	Минск, 2011, БГПУ
2.	Яўрэй Мінскай губерніі ў XIX - пачатку XX ст: да пытання праблемы По материалах Республ. науч.-теор. конф. "Палітычныя, сацыяльна-эканамічныя і этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў XIX - пачатку XX ст. (Да 150-годдзя скасавання прыгоннага права ў Расійскай імперыі)" Мінск, 4 сакавіка 2011, с. 166 - 168	Шкуцько Л.Л., к.и.н. доцент	0,12	Мінск БГПУ, 2011
3.	Палітыка самадзяржаўя ў адносінах да яўрэяў Беларусі ў 1830 - 1860 гг. По материалам Республиканской науч. конф. "Европа: актуальные проблемы этнокультуры" Минск, июнь 2011, с. 129 - 131	Шкуцько Л.Л., к.и.н. доцент	0,18	Мінск БГПУ, 2011
4.	Яўрэй ў сацыяльна-эканамічным жыцці Віленскай губерніі ў XIX - пачатку XX ст: да пытання праблемы По материалам Республ. науч.-теор. конф. "Палітычныя, сацыяльна-эканамічныя і этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў XIX - пачатку XX ст. (Да 150-годдзя скасавання прыгоннага права ў Расійскай імперыі)" Мінск, 4 сакавіка 2011, с. 176 - 180	Шкуцько Л.Л., к.и.н. доцент	0,18	Мінск БГПУ, 2011

5.	Архіўныя крыніцы сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы XVIII - першай паловы XIX ст. По материалам Республиканской науч. конф. "Европа: актуальные проблемы этнокультуры" Минск, июнь 2011, с. 108 - 110	Лютый А.М. (в соавторстве)	0,12	Мінск БГПУ, 2011
6.	Транспарт і фінансы і іх значэнне для генезісу капіталізму ў Беларусі ў 1772 - 1917 гг. По материалам Республиканской науч. конф. "Европа: актуальные проблемы этнокультуры" Минск, июнь 2011, с. 105 - 108	Лютый А.М. (в соавторстве)	0,18	Мінск БГПУ, 2011
7.	Стан сельскай гаспадаркі ў Беларусі ў канцы XVIII - першай палове XIX ст. По материалам Республ. науч.-теор. конф. "Палітычныя, сацыяльна-эканамічныя і этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў XIX - пачатку XX ст. (Да 150-годдзя скасавання прыгоннага права ў Расійскай імперыі)" Мінск, 4 сакавіка 2011, с. 3 - 9	Лютый А.М. (в соавторстве)	0,4	Мінск БГПУ, 2011

8.	Рамесная і дробнатаварная вытворчасць у Беларусі ў канцы XVIII - першай палове XIX ст. По материалам Республ. науч.- теор. конф. "Палітычныя, сацыяльна-эканамічныя і этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў XIX - пачатку XX ст. (Да 150- годдзя скасавання прыгоннага права ў Расійскай імперыі)" Мінск, 4 сакавіка 2011, с. 11 - 19	Лютый А.М. (в соавторстве)	0,56	Мінск БГПУ, 2011
----	---	----------------------------------	------	---------------------

Репозиторий БГПУ